

**Evaluatie 'Regeling stimulering van
internationale samenwerking van
hogescholen 1997-2000'**

Eindrapport

Evaluatie 'Regeling stimulering van internationale samenwerking van hogescholen 1997-2000'

Een onderzoek in opdracht van
het Ministerie van OCW

Ron van Wonderen
Jo Scheeren

Leiden, 8 december 2003

Voorwoord

Het ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap vindt het belangrijk om de internationale samenwerking tussen Nederlandse hogescholen en buitenlandse instellingen voor hoger onderwijs te bevorderen. In dat kader is in 1997 de *Regeling stimulering van internationale structurele samenwerking van hogescholen 1997-2000* ingesteld.

Het ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap heeft Research voor Beleid opdracht gegeven de stimuleringsregeling te evalueren. In dit rapport beschrijft Research voor Beleid de resultaten van dit evaluatieonderzoek. Het onderzoek is vanuit het ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap begeleid door mr. R. Letteboer en mr. drs. J. Bonnink.

In hoofdstuk 1 komen de aanleiding van dit onderzoek, de onderzoeksvragen en de onderzoeksmethode aan de orde. Het tweede hoofdstuk beschrijft de resultaten van het onderzoek.

Jo Scheeren

Projectleider onderwijs

Inhoudsopgave

1	Achtergronden, vraagstellingen en onderzoeksopzet	1
1.1	Achtergrond van het onderzoek	1
1.2	Doelstelling en onderzoeksvragen	4
1.3	Opzet en uitvoering	6
2	Resultaten	9
2.1	Achtergronden voor de samenwerkingsrelaties	9
2.2	Invulling en inhoud regeling	13
2.3	Continuering samenwerkingsrelaties / beleidsinbedding	16
2.4	Evaluatie buitenlandse partners	18
	Samenvatting en conclusie	21

1 Achtergronden, vraagstellingen en onderzoeksopzet

1.1 Achtergrond van het onderzoek

Anno 1997 bleek dat hogescholen veelal op eigen initiatief samenwerkingverbanden aangingen met buitenlandse onderwijsinstellingen. De toenmalige minister van onderwijs Ritzen constateerde dat deze individuele initiatieven tot versnippering leidden en poogde daarom samenwerking tussen hogescholen te bewerkstelligen. Hiertoe stelde de minister in 1997 de Regeling *Stimulering van Internationale Structurele Samenwerking van hogescholen 1997-2000* in. Deze subsidiemaatregel was primair gericht op het opbouwen van structurele samenwerkingsrelaties tussen consortia van Nederlandse hogescholen enerzijds en Europese instellingen anderzijds. In de subsidieregeling zijn de volgende drie doelomschrijvingen opgenomen¹:

- Een bijdrage leveren aan de opbouw van nieuwe sociaal-economische en culturele relaties en bedrijvigheid;
- De internationale context voor studenten aan Nederlandse instellingen bevorderen;
- Een internationaal structureel netwerk van hogescholen opbouwen met instellingen in Europa.

Om in aanmerking te komen voor de subsidie moesten de hbo-instellingen aan enkele voorwaarden voldoen. Ten eerste moest de instelling een consortium vormen met minimaal één andere Nederlandse HBO-instelling. Ten tweede moesten de Nederlandse instellingen samenwerkingsverbanden aangaan (met als doel structurele samenwerking) met Europese instellingen uit België, Duitsland, Frankrijk, het Verenigd Koninkrijk, Noorwegen, Zweden, Finland, Denemarken, Hongarije, Tsjechië of Polen. Ten derde moeten de activiteiten van de instellingen betrekking hebben op één of meer van de onderstaande punten:

- het ontwikkelen van curricula, en/ of erkenning van gemeenschappelijke onderwijsmodules
- het opzetten van een kwaliteitszorgsysteem
- het organiseren van uitwisselingen van studenten, docenten of bestuurders
- het organiseren van onderlinge kennis- en ervaringsuitwisseling.

---

¹ Artikel 2.

De samenwerking tussen de Nederlandse en buitenlandse instelling diende plaats te vinden binnen bepaalde financiële randvoorwaarden. Daaronder valt een bijdrage van de Nederlandse instellingen van minimaal 50 procent. Daarnaast was de regel beperkt tot één consortium per prioritair land. Tot slot komt een groep instellingen per beoordelingsronde hooguit één keer voor subsidie in aanmerking.

De regeling was tot 2001 van kracht. In totaal hebben elf consortia van hogescholen subsidieaanvragen ingediend. Zeven consortia hebben hun eerste subsidieaanvraag ingediend in 1997, drie consortia hebben hun eerste subsidieaanvraag ingediend in 1998. Één consortium heeft in 2000 subsidie aangevraagd. Van drie projecten is in 1998 vervolgsubsidie afgewezen, in 1999 is één project tussentijds beëindigd (zie tabel 1.1).

Tabel 1.1 Consortia, subsidies en prioritaire landen

Penvoerder consortium	Nederlandse partners in het Consortium	1 ^e subsidiejaar	Toegewezen vervolgsubsidies	Prioritaire landen
Hanzehogeschool, Hogeschool Groningen	· Christelijke Hogeschool Noord Nederland; · Hogeschool Drenthe.	1997/1998	Geen (de aanvraag 1998/1999 is afgewezen)	· Finland
Saxion Hogeschool Enschede (Verpleegkunde)	· Hogeschool IJsselland; · Christelijke Hogeschool Windesheim; · Noordelijke Hogeschool Leeuwarden; · Hanzehogeschool (Groningen).	1997/1998	Geen (de aanvraag 1998/1999 is afgewezen)	· Verenigd Koninkrijk
Nationale Hogeschool voor Toerisme en verkeer	· Hogeschool De Horst; · Hotelschool Den Haag; · Technische Hogeschool Rijswijk; · Internationale Agrarische Hogeschool Larenstein · Hogeschool voor Economische Studies Rotterdam.	1997/1998	Geen (de aanvraag 1998/1999 is afgewezen)	· Finland
Hogeschool van Rotterdam	· Hogeschool van Amsterdam; · Hogeschool Holland; · Hogeschool Haarlem.	1997/1998	1998/1999 1999/2000 2000/2001 (3x toegewezen)	· Denemarken; · Zweden; · Noorwegen; · (en later) Finland.
Hogeschool van Arnhem en Nijmegen	· Noordelijke Hogeschool Leeuwarden; · Hogeschool Windesheim.	1997/1998	1998/1999 1999/2000 2000/2001 (3x toegewezen)	· Noord Ierland
Hogeschool Leiden	· Hogeschool van Maastricht; · Christelijke Hogeschool Windesheim.	1997/1998	1998/1999 1999/2000 2000/2001 (3x toegewezen)	· België
Fontys Hogescholen (consortium Duitsland)	· Hogeschool Holland; · Hogeschool van Utrecht.	1997/1998	1998/1999 1999/2000 2000/2001 (3x toegewezen)	· Duitsland
Hogeschool Brabant	· Fontys Hogescholen; · Hogeschool van Utrecht.	1998/1999	Geen (Brabant heeft zich teruggetrokken)	· Frankrijk
Fontys Hogeschool Eindhoven (consortium Polen)	· Fontys Hogeschool Katholieke Leergangen; · AOB Octant Amsterdam; · Instituut voor Toegepaste Technologie Nijmegen.	1998/1999	1999/2000 2000/2001 (2x toegewezen)	· Polen
Hogeschool voor de Kunsten Utrecht	· Amsterdamse Hogeschool voor de Kunsten.	1998/1999	1999/2000 2000/2001 (2x toegewezen)	· Tsjechië
Hogeschool van Utrecht	· Fontys Hogescholen; · Hogeschool 's-Hertogenbosch.	2000/2001	Geen	· Frankrijk

1.2 Doelstelling en onderzoeksvragen

De regeling is in 2000 formeel beëindigd. Het evaluatieonderzoek richtte zich primair op de effectiviteit van de regeling:

Welke structurele samenwerkingsverbanden zijn in het kader van de regeling tot stand gekomen en welke achterliggende keuzes zijn hiertoe gemaakt?

Deze vraag valt uiteen in drie thema's:

1. De samenwerkingsverbanden tussen a. de buitenlandse partner en het consortium en b. de leden van het consortium;
2. De inbedding van het internationaliseringsbeleid door de afzonderlijke instellingen;
3. De invulling van de subsidieregeling.

Op basis van deze drie thema's zijn door Research voor Beleid in samenspraak met het Ministerie van OCW de onderstaande onderzoeksvragen opgesteld:

Samenwerking en invulling Nederlandse instellingen

Beginsituatie

1. Was destijds sprake van een expliciet geformuleerd instellingsbeleid t.a.v. internationalisering?
2. Is het project dat in het kader van de regeling is gesubsidieerd naar aanleiding van die subsidie opgestart of ging het om een reeds bestaand project ?
3. Op grond van welke overwegingen is gekozen voor de partners (Nederlandse instellingen alsmede internationale instellingen? Is bewust gekozen voor een universiteit of een hogeschool)?

Relatie uitvoering activiteiten en omschrijvingen in de subsidieaanvraag

4. Zijn de activiteiten waarvoor subsidie is verleend daadwerkelijk uitgevoerd?
5. Hebben de projecten naar de mening van de Hogeschool bijgedragen aan de doelomschrijvingen zoals die in de subsidieregeling zijn opgenomen¹?

Inbedding

Beschrijven continuering van de samenwerking

6. Is de betreffende structurele internationale samenwerking na het beëindigen van de subsidie tot op heden gecontinueerd met de Nederlandse instellingen? Zo nee, waarom niet?
7. Is de betreffende structurele internationale samenwerking na het beëindigen van de subsidie tot op heden gecontinueerd met de buitenlandse instellingen? Zo nee, waarom niet?

Beschrijven van de organisatorische inbedding

8. Hoe is de betreffende internationale samenwerking ingebed in de HBO organisatie (bestuurlijk en organisatorisch)? Wie is verantwoordelijk voor de gecontinueerde samenwerking ?
9. Is er sprake van instellingsbeleid t.a.v. internationalisering waaronder de voornoemde bestuurlijke en organisatorische samenwerking valt?
10. Is op de HBO-instelling sprake van centraal of decentraal internationaliseringsbeleid?
11. Welke organisatorische afspraken zijn gemaakt met andere hogescholen in het consortium? Is de HBO-instelling autonoom ten opzichte van het consortium met betrekking tot de betreffende structurele internationale samenwerking?

¹ Er staan drie doelen geformuleerd in artikel 2, te weten:

- a. Een bijdrage leveren aan de opbouw van nieuwe sociaal-economische en culturele relaties en bedrijvigheid;
- b. De internationale context voor studenten aan Nederlandse instellingen bevorderen;
- c. Een internationaal structureel netwerk van hogescholen opbouwen met instellingen in Europa.

Om te onderzoeken welke ervaringen de buitenlandse partners hebben met het samenwerkingsverband van consortia van Nederlandse instellingen, zijn deze ook in het onderzoek betrokken. Research voor Beleid heeft in samenspraak met het Ministerie van OCW de onderstaande onderzoeksvragen opgesteld en voorgelegd aan betrokken buitenlandse instellingen¹:

Ervaringen buitenlandse partners

- Op grond van welke overwegingen is gekozen om met de Nederlandse instellingen structureel te gaan samenwerken? Van wie is hiervoor het initiatief uitgegaan?
- Is dankzij de regeling structurele internationale samenwerking tot stand gebracht en is deze gecontinueerd / nog steeds van kracht? Evt.: waarom niet?
- Hoe werd/wordt deze structurele internationale samenwerking ervaren?

1.3 Opzet en uitvoering

Het evaluatieonderzoek startte half september en is half oktober 2003 afgerond. Het onderzoek bestond uit drie fasen: een documentenanalyse, telefonisch diepte-interviews onder contactpersonen internationalisering van instellingen of contactpersonen die destijds nauw betrokken waren bij de aanvraag, begeleiding en afronding van de projecten. Tevens zijn contactpersonen van betrokken buitenlandse partners benaderd.

Tabel 1.2 Fasering evaluatieonderzoek stimulering internationale samenwerking

Fase 1: Voorbereidingsfase	- Startoverleg
	- Documentenanalyse
Fase 2: Verdiepende interviews	- Telefonische diepte-interviews contactpersonen hogescholen
	- Vragenlijst via e-mail naar buitenlandse partners én
	- Nabelronde langs buitenlandse partners
Fase 3: Analyse en rapportage	- Analyse
	- Rapportage

De uitvoering van de drie fasen beschrijven we in de onderstaande paragrafen.

¹ Uiteraard zijn de vragen ten behoeve van de buitenlandse instellingen in het Engels vertaald.

Documentenanalyse

Het onderzoek is gestart met een uitgebreide analyse van relevante documenten uit de projectperiode. De documenten betroffen:

- subsidieaanvragen consortia;
- voortgangsverslagen consortia;
- tussenrapportages Ministerie.

Op grond van de analyse van deze documenten is door de onderzoeker een matrix opgesteld waarin per consortium is aangegeven op welke thema's zij zich richtten. Deze thema's zijn: curricula/erkenning onderwijsmodules, kwaliteitszorgsysteem, studenten- en stafmobiliteit, kennis- en ervaringsuitwisseling. De documentenanalyse heeft voornamelijk antwoord gegeven op de 'feitelijke' vragen van de regeling.

Verdiepende interviews met de hogescholen

Aanvullend op de documentenanalyse zijn telefonische interviews afgenomen met sleutelpersonen van de betrokken HBO-instellingen. Hiertoe heeft de onderzoeker contact opgenomen met de penvoerende hbo-instellingen. Het bleek dat in ongeveer de helft van de gevallen de personen die ten tijde van de uitvoering van de projecten contactpersoon waren van de penvoerende hbo-instellingen nog altijd op hun post aanwezig waren. Met deze contactpersonen is een afspraak gemaakt voor een telefonisch interview waarbij alle vragen van de checklist¹ aan de orde zijn komen. In de andere helft van de gevallen bleek dat de personen die ten tijde van het consortium contactpersoon waren de hogeschool inmiddels hadden verlaten of binnen de hogeschool een andere functie hadden gekregen. Deze personen zijn gebeld door de onderzoeker en met hen zijn afspraken gemaakt voor telefonische interviews. Omdat enkelen van hen onvoldoende kennis bleken te hebben over de afwikkeling van de consortiumprojecten en/of over huidige stand van zaken met betrekking tot de internationale samenwerking van (ex) werkgever is aanvullend gesproken met huidige contactpersonen internationalisering.

Voorafgaande aan de interviews hebben alle respondenten de checklist ontvangen. De onderzoeker heeft de interviews afgenomen en het verslag hiervan aan de respondent toegezonden. In totaal zijn 13 verdiepende interviews afgenomen. Deze interviews hebben voornamelijk antwoord gegeven op de onderzoeksvragen van de thema's 'samenwerking' en 'inbedding internationalisering in beleid'.

---

¹ Zie paragraaf 1.2 voor de checklist.

Verdieping buitenlandse samenwerkingspartners

Om te onderzoeken welke ervaringen de buitenlandse partners hebben met het samenwerkingsverband van consortia van Nederlandse instellingen, zijn deze ook in het onderzoek betrokken. Contactpersonen van buitenlandse instellingen kunnen mede antwoord geven op de vraag op grond van welke achterliggende keuzes de samenwerkingsverbanden zijn opgericht. De ervaringen van buitenlandse instellingen met het samenwerkingsverband geven het evaluatie-onderzoek een extra dimensie.

De namen, e-mailadressen en telefoonnummers van de buitenlandse contactpersonen zijn verkregen via de respondenten van de Nederlandse hbo-instellingen. De buitenlandse respondenten kregen in eerste instantie een e-mail met daarin een korte uitleg over het onderzoek en daarbij enkele te beantwoorden vragen¹.

In totaal zijn twaalf contactpersonen in het buitenland per email benaderd. Zes van hen hebben aan het onderzoek meegewerkt. Om de respons te verhogen is een nabelronde gehouden. De buitenlandse partners werden telefonisch gevraagd om alsnog de e-mail te beantwoorden of om de vragen telefonisch te beantwoorden. De nabelronde heeft de buitenlandse respons verhoogt tot negen reacties.

---

¹ Zie paragraaf 1.2 voor de checklist.

2 Resultaten

In dit hoofdstuk worden de resultaten van de documentenanalyse en de telefonische interviews geïntegreerd (per thema) weergegeven. Mocht er sprake zijn van discrepanties tussen de resultaten die via beide methodes zijn verkregen dan wordt hiervan expliciet melding gemaakt.

Hoofdstuk 2 is als volgt opgebouwd:

- Paragraaf 2.1: Achtergronden voor de samenwerkingsrelaties
- Paragraaf 2.2: Invulling en inhoud regeling
- Paragraaf 2.3: Continuering samenwerkingsrelaties / beleidsinbedding
- Paragraaf 2.4: Evaluatie buitenlandse partners

2.1 Achtergronden voor de samenwerkingsrelaties

In deze paragraaf wordt ingegaan op de achtergronden van de samenwerkingsrelaties tussen Nederlandse hogescholen binnen de consortia en op de achtergronden voor de keuzen voor de buitenlandse partners. De met behulp van de interviews verkregen informatie over de achtergronden voor de samenwerkingsrelaties wordt aangevuld met resultaten van de documentenanalyse. Hierbij komen de eerste drie onderwerpen van de checklist aan de orde:

- Was destijds sprake van een expliciet geformuleerd instellingsbeleid t.a.v. internationalisering?
- Is het project dat in het kader van de regeling is gesubsidieerd naar aanleiding van die subsidie opgestart of ging het om een reeds bestaand project?
- Op grond van welke overwegingen is gekozen voor de partners (Nederlandse instellingen alsmede internationale instellingen? Is bewust gekozen voor een universiteit of een hogeschool)?

Geformuleerd instellingsbeleid t.a.v. internationalisering

Op de hogescholen die initiatief namen tot de oprichting van de consortia was in bijna alle gevallen sprake van een expliciet geformuleerd internationaliseringsbeleid. De meeste hogescholen beschikten reeds over meerdere (bilaterale) contacten met buitenlandse instellingen (bij de projectaanvragen en de consortiumvorming werd meestal op deze bestaande bilaterale contacten voortgebouwd). Slechts één hogeschool kende géén internationaliseringsbeleid (hier waren internationaliseringsactiviteiten afhankelijk van de initiatieven en inspanningen van individuen).

Het internationaliseringsbeleid was ten tijde van de projectaanvragen op twee niveaus georganiseerd: ofwel expliciet geformuleerd op faculteits- of opleidingsniveaus, ofwel centraal ingebed in het instellingsbeleid. Centraal instellingsbeleid kwam het meest voor (zie tabel 2.1).

Indien het internationaliseringsbeleid expliciet was geformuleerd op faculteits- of opleidingsniveau dan werd het initiatief tot een consortium in de praktijk genomen door een opleiding of faculteit, die vervolgens ook de verantwoordelijkheid op zich nam voor de coördinatie van de projectuitvoering en het onderhouden van contacten met de partners. In feite kan in deze gevallen de samenwerking binnen de consortia en met buitenlandse partners worden omschreven als een samenwerking tussen faculteiten.

In de andere gevallen waren de projectaanvragen een uitvloeisel van centraal instellingsbeleid ten aanzien van internationalisering en was dientengevolge sprake van een hogeschoolbreed project. Dat wil overigens niet zeggen dat de initiatieven ook altijd op centraal niveau zijn genomen, op enkele hogescholen was het initiatief wel degelijk afkomstig van een opleiding of faculteit en was de uitvoering van het project ook op het niveau van opleidingen of faculteiten (maar de eindverantwoordelijkheid lag bij de centrale organisatie).

Tabel 2.1 Was destijds sprake van een expliciet geformuleerd instellingsbeleid t.a.v. internationalisering?

	Aantal instellingen
Ja (centraal instellingsbeleid)	6
Ja (decentraal instellingsbeleid maar expliciet geformuleerd op de eigen faculteit)	4
Nee	1

Bestaand of nieuw project?

De activiteiten die zijn opgenomen in de gehonoreerde projectaanvragen kunnen worden onderverdeeld in drie klassen:

- a. Nieuwe activiteiten: projectactiviteiten die zijn bedacht en opgestart naar aanleiding van de subsidie, zonder de subsidieregeling zouden deze activiteiten niet hebben plaatsgevonden;

- b. Nieuwe activiteiten: projectactiviteiten die hogescholen al wel van plan waren om uit te voeren. In de ogen van de aanvragers kwam door deelname aan de Regeling hiervoor een passende financiering beschikbaar. Het werd door de subsidie mogelijk om bestaande plannen voor (deel)projecten te kunnen realiseren;
- c. Bestaande activiteiten: door de subsidie konden reeds bestaande internationale (deel)projecten worden geïntensiveerd.

De meeste projectaanvragen nemen uitbreiding van bestaande (bilaterale) internationale samenwerkingsrelaties als uitgangspunt. Daardoor is in bijna alle projectaanvragen in feite sprake van een menging van nieuwe activiteiten die passen binnen de doelstellingen van de subsidie (en die door de subsidie gefinancierd kunnen worden) en bestaande activiteiten die door de subsidie kunnen worden geïntensiveerd of uitgebreid (zie tabel 2.2).

Om aan de voorwaarden van de financiering van de geplande activiteiten te kunnen voldoen moesten de aanvragers consortia in het leven roepen. Hierdoor heeft de uitvoering van de reeds bestaande en geplande (bilaterale) activiteiten een (meer) multilateraal karakter gekregen.

Tabel 2.2 Is het project dat in het kader van de regeling is gesubsidieerd naar aanleiding van die subsidie opgestart of ging het om een reeds bestaand project?

	Aantal instellingen
Projectactiviteiten zijn opgestart naar aanleiding van de subsidie	6
Subsidie is aangewend voor uitvoering van al geplande (deel) project(en))	5
Subsidie is aangewend voor intensivering bestaande (deel) project(en)	5

Nota bene: per penvoerende HBO-instelling zijn meerdere categorieën zijn mogelijk.

Overwegingen bij keuze voor Nederlandse partners

De keuze van de penvoerende HBO-instelling met welke Nederlandse partners men een consortium wilde vormen is meestal een resultante van meerdere overwegingen. In de eerste plaats was regelmatig al sprake van inhoudelijke samenwerking tussen opleidingen of faculteiten met betrekking tot het onderwerp van de projectaanvraag. Voor de penvoerende instellingen die wilden deelnemen aan de Regeling lag het voor de hand om deze bestaande samenwerkingspartners bij het consortium te betrekken. Ook geografische nabijheid tussen hogescholen speelde een belangrijke rol voor de partnerkeuze binnen de consortia. In enkele gevallen waarin opleidingen of faculteiten nog geen inhoudelijke samenwerkingsverbanden hadden maar wel deel wilden nemen aan de

Regeling is actief gezocht naar nieuwe partners waarmee duidelijke inhoudelijke overeenkomsten waren. Tot slot waren de bestaande internationaliseringsactiviteiten (zoals bestaande samenwerkingsrelaties in het prioritair land) een (meestal aanvullende) overweging bij de keuze van de Nederlandse partners voor de consortia.

Tabel 2.3 Op grond van welke overwegingen is gekozen voor de Nederlandse partners (wat waren de belangrijkste overwegingen)?

	Aantal instellingen
Er was al samenwerking tussen betrokken faculteiten of opleidingen	6
Geografische redenen	4
Inhoudelijke overwegingen	7
Bestaande internationaliseringsactiviteiten van de partner	8

Nota bene: per penvoerende HBO-instelling zijn meerdere categorieën zijn mogelijk.

Overwegingen bij keuze voor buitenlandse partners

In bijna alle consortia werden buitenlandse partners gekozen waarmee reeds bestaande bilaterale samenwerkingsrelaties bestonden die inhoudelijk aansloten bij de doelen van de subsidie (zoals studentenuitwisselingen of internationale curriculumontwikkeling). Slechts in één consortium was nog geen sprake van bilaterale samenwerking tussen Nederlandse instellingen en de betrokken buitenlandse partners. Ten behoeve van dit consortium zijn de betreffende buitenlandse partners gevonden door de Europese databases (zoals Leonardo) te raadplegen. Één instelling noemde expliciet de overeenkomst tussen het Nederlandse onderwijssysteem en het systeem in het betreffende partnerland als een aanvullende overweging die een rol heeft gespeeld bij de partnerkeuze.

Tabel 2.4 Op grond van welke overwegingen is gekozen voor de buitenlandse partners (wat waren de belangrijkste overwegingen)?

	Aantal instellingen
Er was al bilaterale samenwerking tussen betrokken faculteiten of opleidingen	10
Inhoudelijke/onderwijskundige overwegingen	8
Overeenkomsten nationale onderwijssystemen	1

Nota bene: per penvoerende HBO-instelling zijn meerdere categorieën zijn mogelijk.

Alle bevroagde HBO-instellingen geven aan dat de keuze voor de buitenlandse partners inhoudelijke overwegingen belangrijker waren dan het niveau van de buitenlandse instellingen (universiteit of HBO). De inhoudelijke overwegingen hebben overigens wel overeenkomsten met het niveau van de partner instellingen, men wilde graag samenwerken met partners met vergelijkbare opleidingen (dus beroepsopleidingen). Hierbij kan worden opgemerkt dat in veel landen beroepsopleidingen deel uitmaken van de universitaire structuur waardoor een onderscheid tussen hoger beroepsonderwijs en universiteiten moeilijker is te maken.

2.2 Invulling en inhoud regeling

De invulling die de consortia hebben gegeven aan de regeling is geëvalueerd door middel van vragen 4 en 5 uit de checklist voor de interviews:

- Zijn de activiteiten waarvoor subsidie is verleend daadwerkelijk uitgevoerd?
- Hebben de projecten naar de mening van de Hogeschool bijgedragen aan de doelomschrijvingen zoals die in de subsidieregeling zijn opgenomen?

Ten behoeve van de evaluatie van de uitvoering van de activiteiten waarvoor subsidie is verleend zijn tevens voortgangsverslagen van de projecten bestudeerd.

Thema's van de activiteiten

In de Regeling zijn in artikel 5 de thema's geformuleerd waarvoor subsidie wordt verstrekt. Deze thema's zijn:

- Ontwikkelen curricula, en/ of erkenning van gemeenschappelijke onderwijsmodules;
- Opzetten kwaliteitszorgsysteem;
- Organiseren uitwisselingen (studenten- en stafmobiliteit);
- Organiseren uitwisselingen onderlinge kennis- en ervaring.

In de projectaanvragen die door de consortia zijn ingediend wordt aan deze thema's dan ook aandacht gegeven (zie tabel 2.5).

Tabel 2.5 Op welke thema's zouden de activiteiten zich richten blijkens de projectaanvraag?

	Aantal instellingen
Ontwikkelen curricula, en/ of erkenning van gemeenschappelijke onderwijsmodules	10
Opzetten kwaliteitszorgsysteem	9
Organiseren uitwisselingen (studenten- en stafmobiliteit)	10
Organiseren uitwisselingen onderlinge kennis- en ervaring	9

Nota bene: per penvoerende HBO-instelling zijn meerdere categorieën zijn mogelijk.

De activiteiten van de consortia hebben zich ook daadwerkelijk gericht op deze thema's (zie tabel 2.6). Alleen het opzetten van een kwaliteitszorgsysteem blijkt in enkele gevallen minder aandacht te hebben gekregen. De consortia die na één jaar hun activiteiten hebben beëindigd omdat ze geen vervolgsubsidie kregen toegewezen zijn nauwelijks aan de realisering van de in hun aanvraag beschreven activiteiten toegekomen.

Tabel 2.6 Op welke thema's hebben de activiteiten zich daadwerkelijk gericht?

	Aantal instellingen
Ontwikkelen curricula, en/ of erkenning van gemeenschappelijke onderwijsmodules	7
Opzetten kwaliteitszorgsysteem	5
Organiseren uitwisselingen (studenten- en stafmobiliteit)	7
Organiseren uitwisselingen onderlinge kennis- en ervaring	7

Nota bene: per penvoerende HBO-instelling zijn meerdere categorieën zijn mogelijk.

Uitvoering van de activiteiten

De meeste projectactiviteiten zijn ook uitgevoerd en afgerond (zie tabel 2.7). Gedurende de looptijd van de projecten bleek wel dat enkele activiteiten die ten behoeve van de subsidieaanvraag zijn geformuleerd zijn stopgezet (en soms vervangen door nieuwe activiteiten). Dit was meestal omdat er onvoldoende enthousiasme was bij betrokkenen om uitvoering te geven aan deze activiteiten (in een minderheid van de gevallen zijn activiteiten stopgezet vanwege praktische obstakels).

Activiteiten die op weinig enthousiasme konden rekenen waren vooral activiteiten die 'van bovenaf' zijn bedacht. Activiteiten die door docenten zélf zijn aangedragen hadden meer kans op succes omdat er meer enthousiasme voor was. Enkele hogescholen gaven dus als tip mee: 'liever voortbouwen op dat wat al leeft in de organisatie'.

Tabel 2.7 In hoeverre is invulling gegeven aan de activiteiten waarvoor subsidie is verleend?¹

	Aantal instellingen
De meeste activiteiten uit de aanvraag zijn uitgevoerd of vervangen door gelijksoortige activiteiten	7
Deel van de activiteiten is uitgevoerd	5
De meeste activiteiten zijn niet uitgevoerd	7

Nota bene: per penvoerende HBO-instelling zijn meerdere categorieën zijn mogelijk.

Bijdrage aan doelomschrijvingen

In de subsidieregeling zijn de volgende drie doelomschrijvingen opgenomen²:

- Een bijdrage leveren aan de opbouw van nieuwe sociaal-economische en culturele relaties en bedrijvigheid;
- De internationale context voor studenten aan Nederlandse instellingen bevorderen;
- Een internationaal structureel netwerk van hogescholen opbouwen met instellingen in Europa.

De projecten hebben naar de mening van de meeste Hogeschool in ieder geval bijgedragen aan de eerste twee doelomschrijvingen (zie tabel 2.8). De consortia die na één jaar hun activiteiten hebben beëindigd omdat ze geen vervolgsubsidie kregen toegewezen geven aan dat ze daardoor onvoldoende activiteiten hebben kunnen ontplooiën die een wezenlijke bijdrage aan de doelomschrijvingen hebben geleverd. Wat betreft de derde doelomschrijving geven de meeste hogescholen aan dat door de projecten hun bilaterale internationale samenwerkingsrelaties hebben versterkt maar dat het niet heeft geleid tot een daadwerkelijke opbouw van internationale structurele netwerken van hogescholen met instellingen in Europa.

Tabel 2.8 Hebben projecten bijgedragen aan de doelomschrijvingen zoals die in de subsidieregeling zijn opgenomen?

	Aantal instellingen
Opbouw van nieuwe sociaal-economische en culturele relaties en bedrijvigheid	7
Bevordering internationale context voor studenten aan Nederlandse hogescholen	7
Opbouw internationaal structureel netwerk van hogescholen met instellingen in Europa	3

Nota bene: per penvoerende HBO-instelling zijn meerdere categorieën zijn mogelijk.

¹ Ten aanzien van de consortia waarvan de vervolgaanvragen na één jaar niet zijn gehonoreerd betreft het hier de uitvoering van activiteiten die in de projectaanvraag waren gepland voor het eerste jaar.

² Artikel 2.

2.3 Continuering samenwerkingsrelaties / beleidsinbedding

De continuering van de samenwerkingsrelaties en de inbedding van deze samenwerkingsrelaties in het instellingsbeleid is geëvalueerd door middel van vragen 6 tot en met 11 uit de checklist voor de interviews. Ten behoeve van de evaluatie van de uitvoering van de activiteiten waarvoor subsidie is verleend zijn tevens voortgangsverslagen van de projecten bestudeerd.

Continuering samenwerkingsrelaties

De consortia hebben in ieder geval opgeleverd dat bestaande bilaterale samenwerkingsrelaties gedurende enkele jaren zijn geïntensiveerd en uitgebreid. De betrokken hogescholen geven aan dat ze hiervan nog altijd de vruchten plukken, bijvoorbeeld omdat een bilaterale samenwerkingsrelatie is uitgebreid naar andere opleidingen. Bovendien hebben sommige hogescholen het aantal bilaterale partners uitgebreid als uitvloeisel van de multilaterale samenwerking in het consortium.

Daar staat tegenover dat voor slechts enkele consortia geldt dat de multilaterale samenwerkingsverbanden zijn gecontinueerd, overigens niet meer met alle partners die aanvankelijk wel bij het samenwerkingsverband waren betrokken. De meeste multilaterale samenwerkingsverbanden zijn na afloop van de subsidieperiode beëindigd (zie tabel 2.9 en 2.10). De reden voor de beëindiging was meestal dat de belangstelling ontbrak om hiermee door te gaan, men gaf de voorkeur aan bilaterale contacten. Men zoekt liever partners bij specifieke inhoudelijke of onderwijskundige thema's dan dat men met dezelfde partners telkens nieuwe activiteiten onderneemt.

Voor de samenwerkingsrelaties met Nederlandse partners geldt bovendien dat Nederlandse hogescholen nogal eens bij een fusie betrokken raakten, waarna samenwerkingsrelaties als gevolg van de nieuwe organisatie en/of personele wisselingen werden beëindigd.

Tabel 2.9 Bestaan de internationale samenwerkingsverbanden nog steeds?

	Aantal instellingen
Voortzetting multilaterale samenwerking met Nederlandse én/of buitenlandse partners	3
Voortzetting via bilaterale samenwerking met buitenlandse partners	7
Geen internationale samenwerking meer met buitenlandse partners	1

Tabel 2.10 Bestaan de nationale samenwerkingsverbanden nog steeds?

	Aantal instellingen
Voortzetting samenwerking op het gebied van internationalisering	2
Enige samenwerking op het gebied van internationalisering	3
Geen samenwerking op het gebied van internationalisering meer	6

Organisatie internationaliseringsbeleid

Het internationaliseringsbeleid is anno 2003 in de meeste gevallen instellingsbeleid en dus centraal georganiseerd (zie tabel 2.11), dat is net zoals ten tijde van de projectaanvragen (zie tabel 2.1). Dat betekent dat de centrale organisatie de samenwerking coördineert, hoewel opleidingen en faculteiten wel contacten en initiatieven kunnen aanzwengelen. Op scholen waar sprake is van een decentraal internationaliseringsbeleid op het gebied van onderwijskundige projecten (en op het gebied van personeelsinzet) is overigens meestal wel sprake van een centrale coördinatie van studentenuitwisseling (zoals via Erasmus).

Tabel 2.11 Is op de instelling anno 2003 sprake van instellingsbeleid ten aanzien van internationalisering? Zo ja, is dat centraal of decentraal internationaliseringsbeleid?

	Aantal instellingen
Ja, centraal internationaliseringsbeleid	6
Ja, centraal én decentraal internationaliseringsbeleid (centraal voor bevorderen studentenmobiliteit, decentraal voor projecten) ¹	4
Ja, decentraal internationaliseringsbeleid	1
Nee, er is geen instellingsbeleid ten aanzien van internationalisering	0

2.4 Evaluatie buitenlandse partners

Om te onderzoeken welke ervaringen de buitenlandse partners hebben met het samenwerkingsverband van consortia van Nederlandse instellingen, zijn deze ook in het onderzoek betrokken. Contactpersonen van buitenlandse partners is gevraagd op grond van welke overwegingen men heeft gekozen om met de Nederlandse instellingen structureel te gaan samenwerken en van wie hiervoor het initiatief is uitgegaan. De buitenlandse instellingen geven aan dat het initiatief tot internationale samenwerking is genomen door de Nederlandse instelling, in de meeste gevallen als voortzetting van de bestaande bilaterale contacten.

Vervolgens is aan de buitenlandse instellingen de vraag voorgelegd of dankzij de regeling structurele internationale samenwerking tot stand gebracht en of deze is gecontinueerd. De instellingen antwoorden hierop dat gedurende de gezamenlijke activiteiten in het consortium de samenwerking met de Nederlandse instelling zijn versterkt. Na afloop van de projectperiode zijn contacten tussen de buitenlandse en Nederlandse instellingen wel gecontinueerd. Deze contacten zijn niet zozeer uitgebreid naar nieuwe thema's maar beperken zich meestal tot bilaterale relaties die voortborduren op de reeds bestaande thematische samenwerking.

---

¹ Centraal/Decentraal internationaliseringsbeleid: op veel hogescholen zijn er centrale voorzieningen ten behoeve van het bevorderen van de studentenmobiliteit. Voor organisatorische internationaliseringsactiviteiten waarvoor formatie moet worden ingezet geldt vaak dat dit decentraal is geregeld (zoals het ontwikkelen curricula, het opzetten kwaliteitszorgsysteem en de uitwisselingen van onderlinge kennis- en ervaring).

Tot slot geven de buitenlandse instellingen aan dat zij de internationale samenwerking positief hebben ervaren. Wel plaatsten sommige buitenlandse instellingen de opmerking dat het beter zou zijn geweest als het initiatief tot de multilaterale samenwerking van twee kanten was gekomen. Nu kwamen de middelen en de activiteiten veelal van de Nederlandse samenwerkingspartners en ontbrak soms het evenwicht in de samenwerking.

Samenvatting en conclusies

Regeling Stimulering Internationale Structurele Samenwerking hogescholen 1997-2000.

Anno 1997 bleek dat hogescholen veelal op eigen initiatief samenwerkingverbanden aangingen met buitenlandse onderwijsinstellingen. Om deze versnippering aan te pakken stelde de minister in 1997 de Regeling *Stimulering van Internationale Structurele Samenwerking van hogescholen 1997-2000* in. Deze subsidiemaatregel was primair gericht op het opbouwen van structurele samenwerkingsrelaties tussen consortia van Nederlandse hogescholen enerzijds en Europese instellingen anderzijds. In de subsidieregeling zijn de volgende drie doelomschrijvingen opgenomen¹:

- b. Een bijdrage leveren aan de opbouw van nieuwe sociaal-economische en culturele relaties en bedrijvigheid;
- c. De internationale context voor studenten aan Nederlandse instellingen bevorderen;
- d. Een internationaal structureel netwerk van hogescholen opbouwen met instellingen in Europa.

Aan de regeling waren enkele voorwaarden verbonden. Alleen consortia van hbo-instellingen kwamen in aanmerking voor een subsidie. Zij moesten een samenwerkingsverband aangaan met een van de vooraf geselecteerde Europese landen. De samenwerkingsverbanden dienden zich primair te richten op curriculumontwikkeling voor de gezamenlijke opleidingen en de wederzijdse erkenning van gemeenschappelijke onderwijsmodules. Daarbij is de samenwerking bedoeld voor uitwisseling van studenten, docenten en bestuurders.

De regeling was tot 2001 van kracht. In totaal hebben elf consortia van hogescholen subsidieaanvragen ingediend. Zeven consortia hebben hun eerste subsidieaanvraag ingediend in 1997, drie consortia hebben hun eerste subsidieaanvraag ingediend in 1998. Één consortium heeft in 2000 subsidie aangevraagd. Van drie projecten is in 1998 vervolgsubsidie afgewezen, in 1999 is één project tussentijds beëindigd.

---

¹ Artikel 2.

Evaluatie

Het ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap heeft Research voor Beleid opdracht gegeven de stimuleringsregeling te evalueren. In dit rapport beschrijft Research voor Beleid de resultaten van dit evaluatieonderzoek. Het evaluatieonderzoek richtte zich primair op de vraag welke structurele samenwerkingsverbanden in het kader van de regeling tot stand zijn gekomen en welke achterliggende keuzes hiertoe gemaakt zijn. Deze vraag valt uiteen in drie centrale onderzoeksvragen:

1. Zijn er structurele samenwerkingsverbanden voortgekomen tussen a. de buitenlandse partner en het consortium en b. de leden van het consortium?
2. Hoe is invulling gegeven aan de subsidieregeling?
3. Hoe is het internationaliseringsbeleid door de afzonderlijke instellingen ingebed?

Om deze drie centrale onderzoeksvragen te kunnen beantwoorden heeft Research voor Beleid projectaanvragen en voortgangsverslagen geanalyseerd. Ter verdieping zijn daarnaast de penvoerende hogescholen telefonisch bevraagd met behulp van een van te voren opgestelde checklist. Om te onderzoeken welke ervaringen de buitenlandse partners hebben met het samenwerkingsverband van consortia van Nederlandse instellingen, zijn deze ook in het onderzoek betrokken.

Invulling van de subsidieregeling

De meeste projectactiviteiten zijn ook uitgevoerd en afgerond. Gedurende de looptijd van de projecten bleek wel dat enkele activiteiten die ten behoeve van de subsidieaanvraag zijn geformuleerd zijn stopgezet (en soms vervangen door nieuwe activiteiten). Dit was meestal omdat er onvoldoende enthousiasme was bij betrokkenen om uitvoering te geven aan deze activiteiten (in een minderheid van de gevallen zijn activiteiten stopgezet vanwege praktische obstakels).

Activiteiten die door docenten zélf zijn aangedragen hadden de meeste kans op succes. Enkele hogescholen gaven dus als tip mee: 'liever voortbouwen op dat wat al leeft in de organisatie'.

De projecten hebben naar de mening van de meeste Hogescholen in ieder geval bijgedragen aan de eerste twee doelomschrijvingen uit de subsidieregeling: een bijdrage aan de opbouw van nieuwe sociaal-economische en culturele relaties en bedrijvigheid en het bevorderen van de internationale context voor studenten. De consortia die na één jaar hun activiteiten hebben beëindigd omdat ze geen vervolgsubsidie kregen toegewezen geven aan dat ze daardoor onvoldoende activiteiten

hebben kunnen ontplooiën die een wezenlijke bijdrage aan de doelomschrijvingen hebben geleverd. Wat betreft de derde doelomschrijving (opbouw internationaal structureel netwerk van hogescholen) geven de meeste hogescholen aan dat door de projecten hun bilaterale internationale samenwerkingsrelaties hebben versterkt maar dat het niet heeft geleid tot een daadwerkelijke opbouw van internationale structurele netwerken van hogescholen met instellingen in Europa.

Structurele samenwerkingsverbanden

De meeste hogescholen die aan de consortia deelnamen beschikten reeds over een expliciet internationaliseringsbeleid op centraal of decentraal (faculteiten) niveau, waarvan curriculumontwikkeling, wederzijdse erkenning van modules en uitwisseling van studenten, docenten en bestuurders meestal deel uitmaakten. Deze internationaliseringscontacten waren bilateraal.

De meeste consortia bouwden voort op dergelijke bestaande bilaterale internationaliseringscontacten. Dit is in lijn met de doelstelling van de Regeling om versnippering van individuele initiatieven te stroomlijnen. Daar staat tegenover dat meerdere scholen aangeven dat ten tijde van de regeling hun internationaliseringsbeleid al verder ontwikkeld was dan de Regeling als doel had (namelijk een bijdrage te leveren aan de aanloopkosten voor de activiteiten die instellingen verrichten bij het vormgeven van structurele internationale samenwerking).

De keuze voor de consortiumpartners was bewust. Wat betreft de Nederlandse partners speelden regionale en onderwijsinhoudelijke motieven een grote rol, net zoals de vraag of potentiële partners al actief waren met internationaliseringsactiviteiten in het geselecteerde land. De keuze voor de internationale partners was, zoals reeds gezegd, met name gebaseerd op bestaande relaties. De vraag of een potentiële partner een hogeschool of universiteit was heeft geen of nauwelijks een rol gespeeld bij de selectie.

De consortia hebben in ieder geval opgeleverd dat bestaande bilaterale samenwerkingsrelaties gedurende enkele jaren zijn geïntensiveerd en uitgebreid. De betrokken hogescholen geven aan dat ze hiervan nog altijd de vruchten plukken, bijvoorbeeld omdat een bilaterale samenwerkingsrelatie is uitgebreid naar andere opleidingen. Bovendien hebben sommige hogescholen het aantal bilaterale partners uitgebreid als uitvloeisel van de multilaterale samenwerking in het consortium. Hoewel de geïnterviewde hogescholen aangeven overwegend tevreden te zijn over de multilaterale samenwerking met hun Nederlandse én buitenlandse partners zijn de multilaterale relaties na afloop van de subsidieperiode meestal niet structureel voortgezet. De reden voor de beëindiging was meestal dat de belangstelling ontbrak om hiermee door te gaan, men gaf de voorkeur aan bilaterale

contacten. Men zoekt liever partners bij specifieke inhoudelijke of onderwijskundige thema's dan dat men met dezelfde partners telkens nieuwe activiteiten onderneemt.

Voor de samenwerkingsrelaties met Nederlandse partners geldt bovendien dat Nederlandse hogescholen nogal eens bij een fusie betrokken raakten, waarna samenwerkingsrelaties als gevolg van de nieuwe organisatie en/of personele wisselingen werden beëindigd.

Inbedding internationaliseringsbeleid

Het internationaliseringsbeleid is anno 2003 in de meeste gevallen instellingsbeleid en dus centraal georganiseerd, dat is net zoals ten tijde van de projectaanvragen. Dat betekent dat de centrale organisatie de samenwerking coördineert, hoewel opleidingen en faculteiten wel contacten en initiatieven kunnen aanzwengelen. Op scholen waar sprake is van een decentraal internationaliseringsbeleid op het gebied van onderwijskundige projecten (en op het gebied van personeelsinzet) is overigens meestal wel sprake van een centrale coördinatie van studentenuitwisseling (zoals via Erasmus). De bilaterale internationaliseringsactiviteiten die na afloop van de subsidieperiode zijn voortgezet maken deel uit van het internationaliseringsbeleid van de betreffende hogescholen.

Aandachtspunten naar aanleiding van de evaluatie *Regeling stimulering van internationale structurele samenwerking van hogescholen 1997-2000*.

- De kans op succesvolle internationaliseringsactiviteiten neemt toe als hiervoor binnen de eigen hogeschoolorganisatie voldoende draagvlak is. Activiteiten die door docenten zélf worden aangedragen kunnen sneller succesvol zijn omdat onder de medewerkers reeds enthousiasme bestaat voor deze activiteiten. Bij het opstarten van nieuwe activiteiten moet daarentegen vaak een extra inspanning worden geleverd om het benodigde draagvlak en commitment te realiseren; zeker als deze activiteiten van bovenaf bedacht en georganiseerd worden. Om draagvlak en commitment te realiseren lijkt het verstandig om in de projectperiode hiervoor voldoende tijd in te ruimen. Of kies voor de suggestie die door enkele hogescholen is gegeven: 'liever voortbouwen op dat wat al leeft in de organisatie'.
- De buitenlandse instellingen geven aan dat zij de internationale samenwerking positief hebben ervaren. Wel plaatsten sommige buitenlandse instellingen (en Nederlandse) de opmerking dat het beter zou zijn geweest als het initiatief tot de multilaterale samenwerking van twee kanten was

gekomen. Nu kwamen de middelen en de activiteiten veelal van de Nederlandse samenwerkingspartners en ontbrak soms het evenwicht in de samenwerking. Daardoor voelden de buitenlandse partners soms minder verantwoordelijkheid voor de samenwerking. De volgende suggesties kunnen worden gedaan tot een evenwichtigere samenwerking:

- partners ontwikkelen en organiseren gezamenlijk activiteiten en doelen (in plaats van dat de buitenlandse partners wordt gevraagd medewerking te verlenen aan reeds uitgekristalliseerde activiteiten);
  - partners financieren gezamenlijk activiteiten;
  - het Ministerie zoekt draagvlak / steun bij de verantwoordelijke ministeries in de betrokken landen;
  - er moet binnen de projectplanning voldoende voorbereidingstijd zijn om de drie bovenstaande punten te kunnen realiseren.
-
- De Regeling was tot 2001 van kracht, per jaar werd beoordeeld of consortia voldoende voortgang boekten om subsidiëring één jaar te verlengen. Deze voortgangsbewaking was met name gebaseerd op een beoordeling van de voortgangsverslagen. Van drie consortia is in 1998 vervolgsubsidie afgewezen omdat onvoldoende voortgang was geboekt. Als gevolg hiervan zijn de desbetreffende consortia met het project gestopt. Het is te overwegen om de voortgangsbewaking van projecten op een andere manier aan te pakken. In de eerste plaats kan meer ruimte worden gegeven om vertragingen bij projecten te corrigeren of in te lopen. Subsidiëring is gewenst over meerdere jaren. In de tweede plaats is een voortgangsbewaking gedurende het proces zelf (bijvoorbeeld via audits) te prefereren boven beoordelingen van schriftelijke voortgangsverslagen. Dat heeft onder meer als voordeel dat er tijdens het proces tijdig kan worden ingegrepen. Bovendien bieden audits een meer objectieve kijk op voortgang van projecten dan voortgangsverslagen die zijn geschreven door ontvangers van subsidies.
  - Punt van overweging: hoewel de geïnterviewde hogescholelingen aangeven overwegend tevreden te zijn over de multilaterale samenwerking met hun Nederlandse én buitenlandse partners zijn de multilaterale consortia na afloop van de subsidieperiode meestal niet structureel voortgezet. De reden voor de beëindiging was meestal dat de belangstelling ontbrak om hiermee door te gaan, men gaf de voorkeur aan bilaterale contacten. Men zoekt liever partners bij

specifieke inhoudelijke of onderwijskundige thema's dan dat men met dezelfde partners telkens nieuwe activiteiten onderneemt.